

Schanda Balázs

Szegletkő vagy díszítés? – Magyarország keresztény kultúrájának alkotmányos védelme

Az Alaptörvény jellegét értékelkötelezettsége határozza meg. Az emberi méltóság sértetlensége, az egyéni szabadság és a közösség iránti felelősség összhangja, a nemzet ügye és az európai egység iránti elkötelezettség, valamint a történelmi hagyomány iránti tisztelet a korábbi alkotmányszövegnél hangsúlyosabban jelenik meg, nemcsak a Nemzeti hitvallásban, hanem a normaszövegben is.

Az alkotmányossági kérdések nagy részénél a történeti-kulturális gyökerek látszólag nem játszanak szerepet. Ellenpróbát a történelem rendje nem tesz lehetővé: más háttérrel akár a legsemlegesebbnek tűnő szabályok is másként működnek. Tudva vagy öntudatlanul, a ma embere a jelen társadalom egy olyan fa gyümölcseit élvezzi, amelyet nem ő ültetett. Ha gyökerei elszáradnak, a következményeket azok is megszenvednék, akik divatból, valamely eszme hatására, vagy egyszerűen látszólagos szabadságukat féltve ellenséges érzésekkel tekintenek a hagyományra.

„Európában az ateista is keresztény”

Gyakran hivatkozunk az Antall Józsefnek tulajdonított mondásra, amely szerint Európában az ateista is keresztény.¹ Az eredetileg az olasz ateista filozófus és államférfi, Benedetto Croce által 1942-ben megfogalmazott gondolat így hangzik: *Miért nem nevezhetjük magunkat nem „kereszténynak”* – a kettős tagadást szabadabban fordítva: *Miért nevezhetjük magunkat „kereszténynak”?* Croce szerint „a kereszténység volt a legnagyobb forradalom, amelyet az emberiség valaha is véghez vitt”. Sem az ókori „forradalmak”, mint például a gondolkodás Görögországban és a jogé Rómában, sem a modern forradalmak nem hasonlíthatók a keresztény kulturális forradalomhoz. Akár tetszik, akár nem, egy forradalom örökösei

¹ JAKAB 2011: 180; HORVÁTH 2019: 59.

vagyunk tehát: ezt a kifejezést Croce nem véletlenül használja, hogy jelezze a keresztény forradalom bomlasztó és építő jellegét, amely történelmileg úgy működött, mint minden más forradalom. A keresztény forradalom egyedülálló eseményt jelent az emberiség történetében, mert a többitől eltérően „a lélek központjában, az erkölcsi lelkiismeretben működik”, „törvénye kizárólag a belső hangból fakad”. „A kereszténység megjelenésekor az erkölcsi lelkiismeret új életre kelt.” A kereszténységnek köszönhetjük a történelem új látásmódját, amelyben az ember egy új erkölcs szerint cselekszik, egy olyan erkölcs alapján, amely a szereteten alapul „minden ember iránt, népek és osztályok, szabadok és rabszolgák, minden teremtmény iránt, a világ iránt, amely Isten műve, és Isten iránt, aki a szeretet Istene”, az Isten iránt, aki a „Lélek”. A nem hívő Croce hitet tesz amellett, hogy „a keresztény Isten még mindig a miénk”.²

Croce megszólalása a világháború alatt sajátos válasz arra, ahogy a világ és egyes gondolkodók szakítottak a kereszténységgel.³ De a vita a keresztény örökség vállalása és elutasítása között ma is tart, mind a mindennapok, mind a filozófia szintjén. Több mint fél évszázaddal Croce után a matematikus Piergiorgio Odifreddi *Miért nem lehetünk keresztények (és még kevésbé katolikusok)* című pamfletjében – már címében is visszautalva – folytatja a vitát,⁴ kritikusai szerint közhelyes és a történeti szociológia által régen megcáfolt előítéletgyűjteményt vonultatva fel.⁵ A vita időszakokra nyugvópontonra juthat, de nem szűnik meg.

Isten, áldd meg a magyart!

A szakrális elemek alkotmányba emelése mellett és ellen számos érvet lehet felhozni.⁶ Míg egyes polgárok – többség vagy kisebbség – számára egy szakrális fordulat, Isten nevének említése fontos érték, és megkönnyíti azonosulásukat az alkotmánnyal, kérdés, hogy ez másokat nem idegenít-e el. A szakrális elemeket hordozó preambulumokat jellemzően a vallás társadalmi szerepével kapcsolatban erős konszenzust felmutató országok alkalmazták a 20. században. A hagyományos *invocatio Dei*, Isten (még hozzá egyértelműen a keresztény hit Istene) ekként jelenik meg Görögország és Írország alkotmányában – két olyan nemzet alkotmányában, amelyben az egyház évszázadokon át önálló államiság híján hordozta a nemzeti identitást. A lengyel alkotmány preambulumának megoldása, amely egyetemes értékeket rögzít, utalva arra, hogy a polgárok egy része Istent tartja ezen értékek

² Új kiadása: CROCE 2008: 31 („E il Dio cristiano è ancora il nostro”).

³ RUSSELL 1927.

⁴ ODIFREDDI 2007.

⁵ INTROVIGNE 2007.

⁶ SZENTPÉTERI NAGY 2011: 43.

forrásának, mások pedig más okból tartják tiszteletben ezeket az értékeket. Az Európai Unió alkotmányos szerződésének javaslatán dolgozó európai konvent munkájában is felmerült, azonban a szövegjavaslatba nem került be.⁷ Ugyanakkor a lengyel megfogalmazás tulajdonképpen nem Istenre utal, hanem az embert állítja a középpontba – aki lehet hívó és lehet nem hívó is. A bonni alaptörvény közismert felelősségfordulatának középpontjában szintén nem Isten, hanem az Istennek is felelősséggel tartozó ember áll. A nemzetiszocialista diktatúra katasztrofális következményei nyomán a háború utáni Nyugat-Németország első évtizedeiben a keresztény egyházakat rendkívüli társadalmi várakozás övezte: még 1965-ben is a népesség 50%-a az evangélikus, 46%-a a katolikus egyház tagja volt, ami mára 52%-ra csökkent.⁸ Az alkotmányos hagyományok nagyon különbözők, hiszen számszerűen az alkotmánypreambulumok többsége mellőzi a szakrális elemeket, sőt egyes alkotmányoknak nincs is preambuluma. A minimálkompromisszum kísértése minden alkotmányozásnál erős lehet, különösen ha más, tartalmi kérdések körül is viták folynak.

Azzal, hogy az alkotmányozó a 2023-ban 200 éves *Himnusz* első mondatát mottó gyanánt a normaszöveg elé emelte, olyan módon „csempészte” Istent az Alaptörvénybe, hogy mindenki könnyen azonosulni tudjon vele. E szellemes megoldás, idézőjelek nélküli idézet olyan azonosulási pont, amely senkit sem sért, hívó és nem hívó polgárok számára egyaránt elfogadható. Kétségtelen, hogy a hívó emberek számára többlettartalmat hordoz a szöveg, ugyanakkor nem rekeszt ki senkit. Míg a Nemzeti hitvallás maga az Alaptörvény része, a *Himnusz*-ból átvett fohász nem a Nemzeti hitvallás része, hanem még előtte, mintegy mottóként jelenik meg.⁹ A *Himnusz* megidézésével kapcsolatban sajtáságosan széttartó vélemények születtek. Volt, aki arra a veszélyre hívta fel a figyelmet, hogy Isten nevének lejáratásához vezethet a megoldás.¹⁰ Volt, aki azt látta bele, hogy az alkotmányozó mindenkitől, aki az alkotmánnyal azonosulni kíván, elvárja, hogy az élén álló fohással is azonosuljon. Igaz, hogy 1823-ban, „egy letűnt korban” még mindenki hívóként szólalt meg a nyilvánosság előtt – ezzel a *Himnusz* még tisztelhető is lenne –, azonban az alkotmány fölé írásával olyan újítás, ami azt jelzi, hogy „a magyar állam vissza kíván kanyarodni egy korábbi állapothoz, amikor az államot alkotó közösség még hívó keresztények gyülekezeteként határozta meg önmagát.”¹¹ Megjegyzendő, hogy a vallási jellegű kritika következetesen a *Himnusz* lecserélését igényelné – habár Rákosi Mátyás egészen más okból szeretett volna új himnuszt, a legenda szerint Illyés Gyula és Kodály Zoltán egyaránt elhárították

⁷ SZÁJER 2013: 346.

⁸ Lásd: <https://www.bpb.de/nachschlagen/zahlen-und-fakten/soziale-situation-in-deutschland/61565/kirche>.

⁹ PATYI 2019: 12; HALÁSZ 2019: 28.

¹⁰ VÖRÖS 2011: 1.

¹¹ FLECK et al. 2012: 63.

a felkérést. Más úgy látta, hogy „nemzeti himnuszunk első soránál aligha lehetne méltóbb kezdete Magyarország Alaptörvényének.”¹²

Természetesen maga a *Himnusz* mint vers irodalmi, esztétikai vagy akár teológiai vita tárgya lehet.¹³ Ugyanakkor a *Himnusz* vitathatatlanul valóban összeköt minden magyart.¹⁴ 200 éve született, egy olyan korban, amikor a mai európai államok többsége még nem is szerepelt a térképeken. Egyaránt énekeljük templomban, közösségi rendezvényeken, sporteseményeken vagy hivatalos alkalmakkor.

A Nemzeti hitvallás előtt megidézett *Himnusz* – annak első sora – nem hagyományos *invocatio Dei*: az alkotmány nem „Isten nevében” született meg. Ami külföldi érdeklődők számára magyarázatra szorul, az minden magyar számára idézőjelek nélkül is egyértelmű: egy olyan, az írott alkotmányszöveget megelőző utalásról van szó, amely a nemzet valamennyi tagját összeköti. Az, hogy a hívő polgárok számára többlettartalmat hordoz ez a himnusz, egészséges viszonyokat feltételezve nem rekeszti ki azokat sem, akik e többletkez közömbösen, vagy akár ellenségesen viszonyulnak. Zlinszky János felvetése, amely szerint „a parancs címet nem utasítható a jogi szöveg által”,¹⁵ inkább ironikus – egyben jól mutatja a normatív jelleg határait. Lehet, hogy az első mondat jogi relevanciája nem erős, szimbolikus jelentősége azonban letagadhatatlan,¹⁶ ugyanakkor a kontextus ismerete nélkül a megidézett verssor értelmezése lehetetlen. Az Istenre utalás ugyanakkor nem lehet öncél: a hatalom – adott esetben az alkotmányozó hatalom – végességének elismeréséről van szó, ami így nem Istent (Ő aligha szorul rá), hanem az embert védi. Ez különösen egyértelmű a posztambulum (bonni alaptörvényre emlékeztető) megfogalmazásában: „Isten és ember előtti felelősségünk tudatában”. Nem arról van szó, hogy a közhatalom szakrális legitimációt óhajtana, hanem arról, hogy saját korlátozott voltát és végső, jogon túli felelősségét elismeri.

Habár a köznyelvben Isten neve nem feltétlenül hordoz vallási töltetet (az „Isten éltesen!” gyakran nem hordoz többlettartalmat egy „Boldog születésnapot!” jókívánsághoz képest), az Alaptörvény első szavaiban sokan vallásos tartalmat látnak.¹⁷ Mind az „Isten”, mind az „áldás” fogalmak eredendően vallási töltettel bírnak. Az alkotmányozó azonban nem egy új mondatot alkotott, amelyben maga fogalmazott volna meg egy fohászt, hanem a két évszázados, már korábban is alkotmányos normában¹⁸ rögzített költemény első szavait

¹² TÓTH 2013: 276.

¹³ SZENTPÉTERI NAGY 2003: 62.

¹⁴ SZENTPÉTERI NAGY 2003.

¹⁵ ZLINSZKY 2011: 27.

¹⁶ HORKAY HÖRCHER 2012: 296.

¹⁷ CSINK–FÖRHLICH 2012: 120.

¹⁸ Az 1989-es alkotmányszöveg 75. §-a szerint: „A Magyar Köztársaság himnusza Kölcsey Ferenc *Himnusz* című költeménye Erkel Ferenc zenéjével.”

kölcsönözte. Bármilyen más mondat, amely Istenre hivatkozna vagy Istenhez fordulna, azonos jelentésű szavak mellett is mást jelentene. Idézetként a mondat történelmi-kulturális, a nemzeti közösség önazonosságát meghatározó karaktere a döntő.

Az „Isten, áldd meg a magyart!” fordulat közvetlenül nem vált ki joghatásokat, ekként senkit nem érint hátrányosan vagy előnyösen. Ugyanakkor az alkotmányozó magától értetődő törekvése, hogy az állampolgárok hazájuk alkotmányával azonosulni tudjanak – a polgárok szubjektív komfortérzete kihat az alkotmány elfogadottságára is. Ha a szakrális elem szerepeltetése hívők és agnosztikusok vitájában dől el – többségi szavazással vagy másképp – eleve veszített helyzetről van szó. A döntés látszólag nem lehet kompromisszum tárgya: a szakrális utalás elhagyása csak látszólag nem sért senkit, valójában a polgárok egy részének megszólítását megnehezíti, egy elmulasztott lehetőség lenne. Isten szerepeltetése a preambulumban sokat jelenthet a hívők számára, és semmit sem jelent a nem hívők számára.¹⁹ Ekként hivatkozásának hiánya a hívőket érintené, azonban a nem hívőket nem. Ha tetszik, olyan toleráns gesztus, ami senkitől sem vesz el, van, aki számára viszont sokat ad.

A Nemzeti hitvallás

Egy alkotmány nem pusztán az állam szervezeti és működési szabályzata. Szimbolikus, gyakran más törvényektől szerkesztésében és emelkedett nyelvezetével is eltérő dokumentum. Még inkább igaz ez a preambulumokra, ahol „egy normatív rendelkezéseket tartalmazó jogi szöveget megelőz, bevezet egy másik szöveg”.²⁰ Ha valahol, egy alkotmánypreambulumban helye van annak, hogy a nemzetet vezérlő alapvető értékeket, törekvéseket megjelenítsék, alapvető elveket rögzítsenek, vagy akár megemlékezzenek a nemzet önazonosságát formáló sorsfordító eseményekről. Nem véletlen, hogy az alkotmánypreambulumok itthon és külföldön is közérdeklődésre tarthatnak számot. Mintha egy időkapuszulába kellene összehálogatni a legjellegzetesebb értékeket – a preambulumban biztosan nem csak a jogászoknak, „szakembereknek” szól. Az Alkotmány 1990–2011 között hatályos preambuluma nem volt több egy, az ideiglenességet hangsúlyozó bevezető mondatnál – amely sajátos módon nem is Alkotmányt, hanem csak az „alkotmány szövegét” vezette be. A Nemzeti hitvallás hossza, ünnepélyessége, tartalomgazdagsága szembeötlő újdonság, és az Alaptörvény R) cikk (3) bekezdése szerint ez a preambulumban az Alaptörvény része, és a normaszöveg értelmezési háttereként szolgál.

¹⁹ SZENTPÉTERI NAGY 2003.

²⁰ FEKETE 2019: 17.

A Nemzeti hitvallás felütése Szent István és a keresztény Európa felhívása,²¹ ekként nem utal az államiságot megelőző korra, azaz nem a honfoglalást, hanem az államalapítást tekinti kiindulópontnak: Magyarország, és nem az egységes magyar nemzet alkotmányáról van szó. A preambulum első bekezdésének utolsó mondata kifejezetten elismeri a kereszténység nemzetmegtartó szerepét. Ez az elismerés nem a kereszténység mint vallás szerepét méltatja, nem is a keresztény hit jelenlegi társadalmi szerepét, hanem a kereszténységnek a nemzeti történelemben betöltött, meghatározó szerepére vonatkozik. Nem kérdés, hogy a kereszténységnek nem csak nemzetmegtartó szerepe és nem csak hagyománya van – az örökség ennél gazdagabb, és a keresztény hit ma is jelen van. A Nemzeti hitvallás hallgatása beszédes, amikor megáll a keresztény örökség részleges felhívásánál. Egy történelmi tény vonatkozásában leíró, és nem előíró megállapításról van szó. Más, „megbecsült” vallási hagyományokhoz képest az alkotmányozó egy történelmi tényt ismer el, és ezt a nemzet mint alkotmányozó közösség szempontjából teszi, csak a vallási hagyományok előtt hajt fejet, a vallástalan hagyomány elismerése éppúgy hiányzik,²² mint a vallás jelenlegi szerepének elismerése.

A keresztény kultúra védelmének parancsa

Az Alaptörvény hetedik módosítása (2018. június 28.) Magyarország keresztény kultúráját (de továbbra sem a keresztény hitet vagy vallást) is védeni rendeli. A Magyarország keresztény kultúrájának védelmére felszólító paranccsal az alkotmányozó szándéka, hogy a kereszténység – pontosabban Magyarország kereszténységen alapuló kultúrája – ne csak mint a múlt elismert eleme jelenjen meg, hanem védendő értéknek is. A kereszténység természeténél fogva univerzális vallás, amely a kezdetektől törekedett arra, hogy az adott társadalmakban inkulturálódjon. Az Alaptörvény nem a kereszténység védelmét írja elő, hanem egy kulturális valóság védelmét, amelyet az egyént átalakító és a társadalmat kovászként átjáró hit nemzedékek során hozott létre. Az alkotmányos védelem tárgya azonban nem a hit, hanem a kultúra, amelyet megteremtett, beleértve a hit tagadásának szabadságát is. A magyar társadalom jelentős része – ideértve a magukat kereszténynek tartókat is – nem követ számos, a kereszténységből fakadó erkölcsi parancsot és hagyományt: a kereszténységben gyökerező szabadság védelme erre is kiterjed. Az állami szerepvállalása a keresztény örökség őrzésében éppen attól a ponttól nem vet fel aggályokat, hogy az örökség kultúráként szervesült.

²¹ CHRONOWSKI 2012: 75; TÓTH 2013: 6.

²² JAKAB 2011: 181.

Kultúránkat többféle irányból érhetik fenyegetések – az Alaptörvény megfogalmazása általános, így egyaránt hordozhat megerősítő üzenetet a kulturális örökség őrzői számára: legyen szó a városkép védelméről, népszokások ápolásáról vagy a latinnyelv-oktatás fontosságának hangsúlyozásáról. Ugyanakkor hivatkozást kap átfogó módon a kialakult közép-európai életforma egésze, amelyben a zeneoktatástól a tánciskolákon át a társ kapcsolatok és magatartásformák, erények értékelése és védelme benne foglaltatik. Védელmezendő kultúránk tartalmának teljes körű meghatározása lehetetlen lenne. Mélyebb tisztázást igényelne, hogy ez a kultúra valójában kereszténynek nevezhető-e, vagy esetleg pontosabb lenne keresztény gyökerű kultúráról beszélni.

Míg annak eldöntése, hogy a keresztény hittel mi egyeztethető össze, alapvetően az egyházi közösségek és tekintélyek, valamint az egyén lelkiismeretére tartozó kérdés, az Alaptörvény értelmezője az Alkotmánybíróság, amely mindaddig egyetlen esetben sem alapozta döntését az R) cikk (4) bekezdésére. Az alaptörvényi megfogalmazás azt sejteti, hogy az alkotmányozó inkább a jelenlegi társadalmi gyakorlat védelmét, és nem a keresztény kultúra újratemetését célozza – még olyan vonatkozásokban is, ahol a keresztény eszmény és a társadalmi gyakorlat között szakadék tátong. Ezt sugallja az, hogy egy adott kultúra (Magyarország kultúrája) védelmét írja elő, nem pedig általában a keresztény kultúra védelmét. Ha Európa – és így Magyarország – kultúrája keresztény,²³ a kulturális önazonosság védelme csak egy keresztény kultúra védelmét jelentheti.

A hit kultúratemető szerepe történelmi tapasztalat.²⁴ A kereszténységből kisarjadt kultúra organikusan csak a kereszténységgel együtt védhető. Élő hit nélkül az elődök hitének gyümölcsei csak ideig-óráig – talán egy-két nemzedékig – maradnak fenn. A kultúra védelmének parancsával az Alaptörvény nem a fát – a keresztény hitet – védi, hanem az előző nemzedékek hitének gyümölcseit. Nem az alkotmányozón múlik, hogy a fa él-e – vagy végül csak a gyümölcs héja, látszata lesz az, amit akár a fától is elszakítva védelmezünk.

Sajátos kérdés, hogy az adott kulturális valóság védelmében az állam felléphet-e a teljesen keresztény nézőpontot hitelvi vagy erkölcsi alapon megfogalmazókkal szemben. Ha a „keresztény kultúrát” a ma uralkodó magatartásformákkal azonosítjuk, akkor éppen a hiteles keresztény álláspont képviselője újra meg újra az uralkodó kultúrával történő szembefordulást igényelheti. Tipikus példája lehet az ilyen vitáknak a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnöke, Veres András erőteljes fellépése a lombikbébiprogram támogatásának kiterjesztésével kapcsolatos kormányzati döntésekkel szemben 2017. augusztus 20. nyomán. A vallásszabadság védett körébe tartozik az, hogy egyének, vallási közösségek vagy vezetőik hitbeli vagy erkölcsi kérdésekről állást foglaljanak, álláspontjuk, hitelveik

²³ WEILER 2006; KIRÁLY 2006: 72; PÜNKÖSTY 2014.

²⁴ TÖRÖK 2013: 16.

és erkölcsi nézeteik hitelességét kívülállók nem kérdőjelezhetik meg. Nem mindegy ugyanakkor, hogy a kritika a (gyökereiben) keresztény kultúra megújítását vagy lerombolását célozza, akkor sem, ha a kritika szabadsága mindkét esetben a szólás szabadságának és így a keresztény kultúrának a védelmét élvezzi.

Élő gyökerek?

Felér-e az Alaptörvény a ránk hagyott keresztény örökséghez? Az Alaptörvény felvállalta e törekvést, de lehetetlenre nem vállalkozhat. Az adott társadalmi értékviszonyokat tükrözi, amitől a jog súlyos kérdésekben, tartósan nem képes eltérni. Alkalmas arra, hogy a veszélyeket érzékelve rögzítsen egy konszenzust, de nem alkalmas arra, hogy a hiányzó konszenzust pótolja. Az olyan jogi tételek, amelyek mögül eltűnik a közmegegyezés, hosszasan nem tarthatók fenn. Az igazi kérdés tehát az, hogy van-e, fennmarad-e, megújítható-e a közmegegyezés az Alaptörvény által is jelzett értékek mögött, legyen szó a nemzeti szolidaritásról, a család szerepéről, vagy akár arról, hogy a házasság férfi és nő szövetsége. Ez nem az alkotmányvédelem, hanem a generációk közötti viszonyok, a családok, a közösségek, a nevelés és a kultúra területe. Ahogy a zenei hagyományok megőrzése tekintetében többet várhatunk a jó hallással megáldottaktól, mint a botfűlűektől, egy ország kulturális öröksége iránti érzékenység sem egyenlően oszlik el. Az örökség iránt érzékenyebbek felelőssége is erőteljesebb: rajtuk múlik, hogy át tudják-e adni a következő nemzedéknek a megörökölt értékeket. Horváth Attila közéjük tartozik.

Irodalom- és forrásjegyzék

- CHRONOWSKI Nóra (2012): Az Alaptörvény európai mérlegen. *Fundamentum*, 16(2), 68–80.
- CROCE, Benedetto (2008): *Perché non possiamo non dirci „cristiani”*. Torino: Centro Pannunzio.
- CSINK Lóránt – FRÖHLICH Johanna (2012): *Egy alkotmány margójára. Alkotmányelméleti és értelmezési kérdések az Alaptörvényről*. Budapest: Gondolat.
- FEKETE Balázs (2019): *Az európai alkotmánypreambulum. Összehasonlító és elméleti perspektívák*. Budapest: ELTE Eötvös.
- FLECK Zoltán et al. (2011): Vélemény Magyarország Alaptörvényéről. *Fundamentum*, 15(1), 61–77.
- HALÁSZ Iván (2019): A nemzetfelfogás kérdése az Alaptörvényben és a hatályos magyar jogban. In PATYI András (szerk.): *Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról. Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti hitvallás*. Budapest: Dialóg Campus, 15–30.
- HORKAY HÖRCHER Ferenc (2012): A Nemzeti hitvallásról. In JAKAB András – KÖRÖSÉNYI András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet – Új Mandátum, 287–309.
- HORVÁTH Attila (2019): „Büszkék vagyunk arra, hogy Szent István királyunk ezer évvel ezelőtt szilárd alapokra helyezte a magyar államot, és hazánkat a keresztény Európa részévé tette”. In PATYI András (szerk.):

- Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról. Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti hitvallás.* Budapest: Dialóg Campus, 31–66.
- INTROVIGNE, Massimo (2007): Scienziati, cretini e cristiani liberi. *Il Giornale*, 2007. március 2. Online: <https://www.ilgiornale.it/news/scienziati-cretini-e-cristiani-liberi.html>
- JAKAB András (2011): *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei.* Budapest: HVG-Orac.
- KIRÁLY Miklós (2006): Európa keresztény gyökerei és az alkotmányos szerződés. *Iustum Aequum Salutare*, 2(3–4), 67–72.
- ODIFREDDI, Piergiorgio (2007): *Perché non possiamo essere cristiani (e meno che mai cattolici).* Milano: Longanesi.
- PATYI András (2019): Gondolatok a Nemzeti hitvallás értelmezéséről. In PATYI András (szerk.): *Rendhagyó kommentár egy rendhagyó preambulumról. Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti hitvallás.* Budapest: Dialóg Campus, 9–14.
- PÜNKÖSTY András (2014): *Az európai unió jog etikai vonatkozásai. Kritikai elemzés, különös tekintettel az Egyház társadalmi tanítására.* Budapest: Pázmány Press.
- RUSSELL, Bertrand (1927): *Why I Am Not a Christian?* Online: <https://users.drew.edu/~jlenz/whynot.html>
- SZÁJER József (2013): Beszámoló az Európai Konvent munkájáról. In SZÁJER József (szerk.): *Szabad Magyarország, szabad Európa. Újabb tizenöt év. Beszéddek, írások, dokumentumok 1998–2013.* Budapest: DAC Alapítvány, 344–352.
- SZENTPÉTERI NAGY Richard (2003): A preambulum Istene. *Beszélő online*, 8(7). Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-preambulum-istene>
- SZENTPÉTERI NAGY Richard (2011): A szakrális preambulum. In ANTAL Attila – NOVÁK Zoltán – SZENTPÉTERI NAGY Richard (szerk.): *Az alkotmány arca. Preambulum-tanulmányok.* Budapest: Méltányosság Politika-elemző Központ – L'Harmattan, 41–71.
- TÓTH Zoltán József (2013): Az Alaptörvény szellemisége: a Nemzeti hitvallás értékei, a jogfolytonosság és az Alapvetés. *Polgári Szemle*, 9(3–6), 275–293.
- TÖRÖK Csaba (2013): *A kultúrák Lelke.* Budapest: Új Ember.
- VÖRÖS Imre (2011): Gondolatok egy jövőbeli alkotmány Preambulumához. *Jogtudományi Közlöny*, 66(1), 1–7.
- WEILER, Joseph (2006): *Keresztény Európa.* Budapest: Szent István Társulat.
- ZLINSZKY JÁNOS (2011): Észrevételek az új Alkotmány „húsvéti” szövegéhez. KUBOVICSNÉ BORBÉLY Anett – TÉGLÁSI András – VIRÁNYI András (szerk.): *Az új Alaptörvényről – elfogadás előtt.* Budapest: Országgyűlés Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi Bizottsága, 26–31.